Baroniet Holckenhavn *var det ældste af alle de majorater, der blev ophævet ved Lensafløsningen, idet det var oprettet i marts 1672 – få uger før* Frijsenborg. *Baroniet blev ophævet i 1921. Foto: www.danskeherregaarde.dk.*

Den lange lensafløsning – Lensafløsningens baggrund og praksis

Af enhedsleder, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Museum Sønderjylland

De første danske majorater opstod i kølvandet på lovgivningen om grevers og friherrers privilegier i 1671, og de sidste opløstes i årene efter Lensafløsningsloven fra 1919. Denne artikel følger majoraterne som institution og fænomen fra start til slut. Den viser, at institutionen var knyttet til Enevældens epoke, og at man allerede sidst i 1700-tallet begyndte at afvikle majorater og reducere de tilbageværendes rolle, selvom der blev oprettet nye majorater frem til 1847. Den viser ligeledes, hvordan den økonomiske afløsning faktisk forløb på en række danske godser efter 1919, og argumenterer for, at resultatet ikke i sig selv kan tillægges den altafgørende betydning for de store omvæltninger, som disse godser undergik.

Den omstridte lov

Lov nr. 563 af 4. oktober 1919 om lens, stamhuses og fideikommisgodsers overgang til fri ejendom var omstridt fra begyndelsen. Lovens tilhængere talte om at prioritere samfundshensyn over private hensyn, og de fremhævede den sunde, hårdtarbejdende husmandsklasse, loven ville være med til at skabe, over for en ødsel landadel. Modstanderne af Lensafløsningen mente, at den var et brud med den private ejendomsret, og ud over det talte man om godsernes kulturværdier og sociale rolle.[1] Fortolkningskampen fortsatte derefter. Husmandsbevægelsen fremstillede det som en social retfærdighed, at mange fik egne brug, og det synspunkt er overtaget af senere husmandshistorikere, mens for eksempel den af Majoratsforeningen udgivne bog *Herregaardene og Samfundet* fra 1943 dels fortsatte linjen med at fremhæve godsers og godsejeres positive sider, dels fremstillede Lensafløsningen yderst kritisk. Denne linje går omvendt igen i ikke så lidt herregårds- og adelshistorie.[2]

Først med John Erichsen og Ditlev Tamms bog *Grever, baroner og husmænd* fra 2014 blev Lensafløsningen undersøgt nærmere. Bogen rummer især dybdegående analyser af tre spørgsmål: den politi-

ske proces op til loven, de senere retssager om den og afgivelse af kunstværker, men den beskriver også majoraternes baggrund og tilkomst, sider af den konkrete gennemførelse af Lensafløsningen og afgivelsen af jord til husmænd, om end den går mindre i dybden med disse emner.[3] Bogen giver et mere nøgternt og balanceret syn, end vi har været vant til.

Dog har denne artikel også som sit ærinde at nuancere det billede af Lensafløsningen som en dramatisk og ret enestående begivenhed, som tillige tegnes af Erichsen og Tamm. Der tales i bogens undertitel om "Opgøret med de store danske godser", og i konklusionen hedder det: "Lensafløsningen 1919 og inddragelsen af herregårdenes jord er noget af det nærmeste, vi i Danmark kom et klasseopgør".[4] Indledningen slutter med at citere Karen Blixens malende beskrivelse fra *Sorg-agre* af de gamle, stabile slægtsgodser, som indledes med ordene: "En Rosenkrantz havde siddet på Rosenholm, en Juel på Hverringe, en Skeel på Gammel Estrup, så langt tilbage, som Folk kunde huske". Efter et noget længere citat kommenterer forfatterne det med: "Da Karen Blixen skrev sin novelle, var dette allerede historie".[5]

Samlet skaber citater og formuleringer som disse et indtryk af et dramatisk opgør med en gammel verden og dermed en brat afslutning på en epoke. Det er for så vidt ikke uden grund, for dels var loven et sjældent direkte og målrettet opgør med en bestemt institution, dels måtte godsejerfamilierne sande, at tiden derefter hurtigt blev meget anderledes. Man skal imidlertid passe på med at gøre Lensafløsningen for afgørende i sig selv. Erichsen og Tamm fremhæver faktisk selv, at man kan se Lensafløsningen som sidste led i en lang agrarreform, der begyndte med landboreformerne – uden dog at forfølge dette nærmere.[6] Det vil denne artikel til gengæld gøre. Grundlæggende vil artiklen argumentere for tre synspunkter, der alle anfægter forestillingen om en stabil gammel verden, der forsvandt brat. For det første vil den søge at vise, at majoratsinstitutionen ikke var præget af fuld stabilitet før 1919. For det andet vil den demonstrere, at rigtig meget af det, der oprindelig lå i denne institution, allerede var afviklet inden 1919, så majoraternes samfundsrolle var stærkt reduceret. Endelig vil den for det tredje argumentere for, at Lensafløsningen ikke i sig selv rev hele storgodsernes gamle verden bort. En del af argumentationen vil have form af statistikker, som i betydelig grad bygger på de meget værdifulde oversigter over en række forhold ved de enkelte majorater i Erichsen og Tamms bog.

Len, stamhuse og fideikommiser

I 1919 var len, stamhuse og fideikommiser vitterlig faste bastioner for bestemte adelsfamiliers (og enkelte borgerliges) position, og de stod for mange som urokkelig tradition, sådan som Blixen skildrer det, og Erichsen og Tamm citerer. Majoraterne havde da også alle en vis alder, da der ikke var kommet nye til siden oprettelsen af *Vennerslund* i 1847, men selv de ældste havde bestået i under 250 år. Andre lande har haft godser, der i kraft af særlige arveregler var gået udelt i arv i samme slægt i mange hundrede år, men i Danmark vandt det fænomen først indpas i 1600-tallet. De danske len og stamhuse er alle børn af Enevældens epoke og tæt knyttet til Enevælden som samfundsform. Før den tid blev arven delt mellem alle en godsejers børn, og derfor var det sjældne undtagelser, når en herregård var blevet i samme slægt i mere end tre-fire generationer.

Historien om de danske majorater begyndte i 1671, da kongen besluttede at oprette en ny højadel af grever og friherrer (baroner). Den gamle adel havde været en slags kaste, hvor alle medlemmer havde samme formelle status. I Enevældens verden skulle der være langt større forskelle, og de skulle afhænge af kongens nærhed og nåde. Reglerne for det fastsatte kongen med grevernes og friherrernes privilegier.[7]

Rangen som greve og baron var arvelig, og for at sikre et økonomisk grundlag for den fornemme status skulle grever og baroner båndlægge godser, eller som det hedder i paragraf 1:

> I Betragtning at, til saadan Ære og Værdighed med Sømmelighed at bære, udfordres stor Middel og Formue, hvilken let forsvinder, naar den i mange smaae Lodder deles, beviliges dem og deres Posteritet Jus Majoratus.

Jus Majoratus kan oversættes med førstefødselsret, og den indebar, at et bestemt gods skulle gå udelt i arv til ældste søn eller nærmeste arving i øvrigt efter en nøje fastsat arvefølge. Fordi de båndlagte godser skulle arves efter jus majoratus, er de blevet kaldt majorater.

Privilegierne bruger dog ikke ordet majorat, men i stedet ordene grevskab og friherreskab. Det sidste ord blev senere fortrængt af baroni. Godserne skulle være meget store – henholdsvis 2.500 tønder hartkorn for grevskaber og 1.000 for friherreskaber. Hvor svimlende det er, fremgår af, at en gennemsnitlig bondegård var på knap seks tønder hartkorn, og en gennemsnitsherregård på 40-50. Et dansk "normalgods" bestående af en herregård med tilhørende fæstegods var vel 300 tønder hartkorn. I praksis dispenserede kongerne dog ikke sjældent, så ganske mange baronier og grevskaber var mindre, end de formelle regler krævede.

Privilegierne introducerer endnu et begreb for grevskaber og friherreskaber, idet de også skulle tages til len af kongen. Len var et velkendt europæisk begreb og betyder en ejendom eller rettighed, som en person eller en slægt er tillagt for kortere eller længere tid af en lensherre (en konge, fyrste eller anden højere instans), men ikke har den fulde og endelige ejendom over. I lensretlig forstand blev lensherren – her kongen – anset for ejer i sidste instans eller indehaver af det, som i lensretlig terminologi hedder *dominium directum,* mens slægten kun havde en arvelig brugsret, *dominium utile*. Udgangspunktet var i langt de fleste tilfælde i europæisk historie, at lensherren oprindelig havde rådet over ejendommen eller området og så havde forlenet det til sin lensmand som en begunstigelse, sådan som danske konger for eksempel havde overdraget Sønderjylland til hertugerne der. Ved langt de fleste danske grevskaber og baronier var det imidlertid slægten selv, som skulle komme med jorden. Her var det ikke lensherren (kongen), som overlod en ejendom til en lensmand, men en privat ejer, som tillod, at hans egen ret blev reduceret fra fuld ejendomsret til en lensretlig dominium utile. Det var på tværs af alle normale traditioner.

Her og nu gjorde det ikke nogen større forskel, at godserne var len, for greven eller baronen fik alle indtægter og andre fordele, men hvis der ikke var flere arveberettigede efter den fastsatte arvefølge, skulle grevskab eller friherreskab ifølge privilegierne "hjemfalde til kronen", altså gå til kongen. Hvor realistisk den mulighed var, afhang af de nærmere arveregler,

men en ren illusion var det ikke. Baronierne *Fuirendal*, *Høegholm*, *Brahetrolleborg*, *Marselisborg* og *Lindenborg* hjemfaldt alle til kronen – og blev alle af kongerne genforlenet til nye familier – *Marselisborg* endda to gange! Oven i det blev grevskaberne *Friedrichsholm*, *Løvenholm* og *Vallø* alle inddraget af kronen med forskellige begrundelser.[8]

I sig selv var det derfor ikke tillokkende at gå fra fuld til indskrænket ejendomsret over sin jord, men der fulgte mange fordele med. Den kontante side var, at grever og friherrer fik en betydelig skatterabat. En mindre kontant, men vigtig side var, at grever og baroner også fik en meget omfattende magt over deres godser. Enevælden brugte generelt godserne som statens lokale arm. Alle godsejere skulle opkræve skat og udskrive soldater blandt deres bønder, og alle godsejere, som var adelige eller tilhørte de højere rangklasser, havde også hals- og håndsret, som bedst kan oversættes med politi- og anklagemyndighed. Men ud over det fik grever og friherrer også birkeret, patronatsret og amtmandsmyndighed. Birkeret betød, at grevskaber og baronier blev særlige retskredse, hvor greve eller baron udpegede dommeren, mens patronatsret betød, at greve eller baron administrerede kirkerne og udpegede præsterne i de sogne, hvor grevskab eller baroni ejede over halvdelen af jorden. Endelig havde grever og baroner en amtmands og amtsforvalters beføjelser. Det betød, at greverne og baronerne ikke var underlagt kontrol af de embedsmænd, kongen havde rundt om i landet. Grevskaber og friherreskaber skulle følge kongens love, men kun Højesteret, centraladministrationen og kongen selv kunne kontrollere det og i det hele taget blande sig i forholdene på grevskaber og friherreskaber. På den måde blev de miniudgaver af det enevældigt styrede kongerige, og det var også meningen.[9]

I 1683 fik grevskaber og friherreskaber selskab af en anden form for båndlagte godser, kaldet stamhuse. Retsgrundlaget blev skabt med en paragraf i Danske Lov, som gav ejere af frie sædegårde (herregårde) og godser, der samlet var på mindst 400 tønder hartkorn, ret til at båndlægge dem som stamhuse, der skulle gå i arv på samme måde som grevskaber og friherreskaber.[10] Da de altså også skulle arves med jus majoratus, omtales også de som majorater, der derfor er en fællesbetegnelse for len og stamhuse.

Det var så omvendt også det eneste, der lå i at blive et stamhus. Godset blev ikke len, men forblev fuldstændig privat ejendom, og ejeren fik ikke flere fordele og beføjelser, end han havde i forvejen. Det kunne variere betydeligt. Nogle stamhuse havde også birkeret, og nogle havde patronatsret til én eller flere kirker, men det afhang af konkrete privilegier i hvert enkelt tilfælde, og amtmandsmyndighed havde stamhusene ikke. Konsekvensen var, at stamhuse også var en slags minikongeriger, men ikke i samme grad som grevskaber og baronier, da stamhusbesidderen havde

Oprettelsen af stamhuse tog til i midten af 1700-tallet. Mange af stifterne var mænd af borgerlig baggrund, der var adlet for nylig. Et godt eksempel er den tidligere Horsens-købmand Gerhardt Hansen, der var blevet storgodsejer og adlet i 1739 under navnet de Lichtenberg. I 1763 oprettede han stamhuset Bidstrup. *Her er han malet sammen med sin hustru, Bodil Hofgaard. Malerier i privateje. Foto: Kirsten Nijkamp.*

mindre magt. Som regel var stamhusene også mindre, men det gælder dog ikke altid. Faktisk var det næststørste majorat, vi overhovedet kender, et stamhus. Det var *Lerchenborg*, som godt nok blev grevskab senere – men da i formindsket udgave!

Endelig har vi begrebet fideikommis. Det betyder noget i retning af "betroet", her underforstået at det er betroet ejendom. Det dækker ejendom eller formue, som båndlægges, for at afkastet kan gå til et bestemt formål. I vore dage ville vi kalde det fonde. De fideikommiser, vi her skal beskæftige os med, er familiefideikommiser, hvor godser eller anden formue blev båndlagt på en måde, så retten til at nyde afkastet og administrere fideikommiset gik i arv på en måde, der svarer til stamhuse. Ellers var der ingen særlige regler. Begrebet fideikommis vandt indpas i Danmark i slutningen af 1700-tallet.[11]

Oprettelser og nedlæggelser

De første grevskaber og baronier blev oprettet, kort efter at Christian den 5. havde udstedt privilegierne i 1671, og det sidste stamhus, *Vennerslund*, blev oprettet i 1847. Oprettelserne fordeler sig således over næsten hele Enevældens epoke mellem 1660 og 1849. Jævn var udviklingen dog ikke, og den har sine epoker. Erichsen og Tamm har lavet en yderst værdifuld oversigt over de danske godsmajorater med oplysninger om deres stifter, stiftelsesår og videre skæbne, som danner udgangspunkt for de følgende tabeller.[12]

Tabel 1: Oprettelser af majoratsgodser inden for det nuværende Danmarks grænser 1671-1849

	Grevskaber	Baronier	Stamhuse og fideikommisgodser	I alt
1671-99	7	15	6	28
1700-24	6	3	7	16
1725-49	5	4	11	20
1750-74	2	4	30	36
1775-99	3	4	22	29
1800-24	3	3	7	13
1825-49	2	2	10	14
i alt	28	35	93	156

Kilde: Erichsen og Tamm, s. 284-95, med fradrag af majorater i Norge og Blekinge samt Det Selbyske Forlods, Det Svanenskioldske Fideikommis *og* Det Schimmelmannske Fideikommis *og tillæg af stamhuset* Gjeddesdal.

Tabel 1 viser udviklingen i oprettelsen af grevskaber, baronier og stamhuse. Det er slående, at alle tre hovedkategorier af majorater er oprettet løbende gennem hele perioden. Grevskaber og især baronier blev oprettet i ret stort tal allerede under Christian den 5., og derpå var der en mere jævn tilvækst op gennem hele resten af perioden. Oprettelser af stamhuse var af beskedent omfang før 1750, men eksploderede så i anden halvdel af 1700-tallet. De aftog igen efter 1800, men der kom dog adskillige nye til. Fideikommisgodserne er ikke betragtet som særlig kategori her, men hører alle hjemme i den sene del af perioden. De første kom til i 1753, de næste i 1780'erne, og resten i 1800-tallet, hvor de gamle former var delvis i opløsning.

I alt er der registreret 156 oprettelser af majoratsgodser med den definition, der er valgt. Så mange godsmajorater har der dog aldrig været på én gang, for majoratsgodserne forsvandt også i hastigt tempo allerede i Enevældens tid. Det er sammenfattet i tabel 2.

Tabel 2: Nedlæggelse af majoratsgodser inden for det nuværende Danmarks grænser 1671-1849

	Grevskaber	Baronier	Stamhuse og fideikommisgodser	I alt
1671-99		2	1	3
1700-24	2	4		6
1725-49	3	1	2	6
1750-74		3	5	8
1775-99		6	16	22
1800-24	1	5	21	27
1825-49			2	2
i alt	6	21	47	74

Kilde: Erichsen og Tamm, s. 284-95, med fradrag af majorater i Norge og Blekinge samt Det Selbyske Forlods, Det Svanenskioldske Fideikommis *og* Det Schimmelmannske Fideikommis *og tillæg af stamhuset* Gjeddesdal.

Tabel 2 viser, at næsten halvdelen af de godsmajorater, der opstod, forsvandt igen allerede inden for Enevældens epoke. Nu dækker det i en række tilfælde over, at majoratsgodset reelt levede videre, men bare formelt skiftede status. Baronierne *Fuirendal*, *Høegholm*, *Brahetrolleborg* og *Marselisborg* hjemfaldt til kronen, men blev genforlenet straks efter – det sidste endda to gange. Grevskabet *Lø-*

Store Restrup *blev i 1757 hovedsæde for et stamhus, der med 2.200 tønder hartkorn var tæt ved at have jord nok til et grevskab. Dette kæmpe stamhus bestod dog kun et par generationer, for i 1811 fik ejeren lov til at sælge godserne og substituere (erstatte) det med en fideikommiskapital. Noget lignende skete med mange andre majorater på den tid, især i Jylland. Prospekt af Ferdinand Richardt, 1861. Nationalmuseet.*

venholm og baronierne *Lindenborg* og *Adelersborg* blev nedlagt og først genoprettet en del år senere. Videre blev baronierne *Fuirendal* og *Lindenborg* og stamhusene *Fussingø*, *Krenkerup* og *Hvedholm* alle udgangspunkt for grevskaber, og stamhusene *Dragsholm*, *Løvenborg*, *Stampenborg*, *Højbygård*, *Holstenshuus* og *Gavnø* tilsvarende for baronier.[13] I alle tilfælde er disse statusforandringer talt med både som nedlæggelser og oprettelser. Tager man dem ud, falder antallet af egentlige nye majoratsoprettelser til 137, og antallet af nedlæggelser til 55, men selv opgjort på den måde forsvandt to femtedele af Enevældens majoratsgodser, inden Enevældens epoke var rindet ud.

Der kunne være forskellige grunde til, at majorater blev ophævet. Frederik den 4. oprettede hele tre grevskaber til sine hustruer til venstre hånd. Grevskaberne fik alle et meget kort liv – ét fordi både hustruen og parrets søn døde kort efter, de to andre fordi kongen eller hans søn tog grevskaberne fra kvinderne igen.[14] Andre majorater blev opløst på grund af gæld. Majoraterne burde i princippet være fri for gældshæftelser og derfor beskyttet mod besiddernes eventuelle konkurs. Det reddede blandt andet *Gammel Estrup*, *Schackenborg* og *Langeland* (*Tranekær*), men omvendt var der adskillige eksempler på, at et majorat kom til at hæfte og gik ned ved det. Således gjorde den "vilde greve" Jørgen Scheels totale økonomiske uansvarlighed en ende på både grevskabet *Scheel* i 1807 og stamhuset *Ulstrup* i 1798.

Et meget stort antal majorater forsvandt imidlertid ved, at godset blev solgt og, som det hed, substitueret ved et pengefideikommis. Det betød, at det pågældende baroni, stamhus eller fideikommis (det forekommer nemlig ikke ved grevskaber) blev konverteret til ren kapital, som normalt blev lånt ud mod pant i fast ejendom. Disse "substituerede fideikommiser" havde stadig samme arvefølge som det oprindelige majorat. I ikke helt få tilfælde blev denne kapital i øvrigt senere igen brugt til at købe et gods for, som så nogle gange blev til et nyt majoratsgods. Således blev landets første stamhus, *Rygård*, der var oprettet i 1675, altså allerede før Danske Lov havde skabt et generelt lovgrundlag for stamhuse, ophævet og substitueret allerede 1694, men i 1755 var denne fideikommiskapital en del af grundlaget for skabelsen af stamhuset *Lerchenborg*, og substitutionen for de ophævede stamhuse *Christiansdal* (*Dalum Kloster*) og *Tirsbæk* blev brugt til at skabe stamhuset *Benzon* (*Sostrup*).[15] Der er flere eksempler.

Det er imidlertid iøjnefaldende, at nedlæggelserne af majoratsgodser var langt mere ujævnt fordelt over tid end oprettelserne. I løbet af de godt 100 år fra 1671 til 1774 er der registreret 23 nedlæggelser i alt, men det inkluderer fem genforleninger af baronier, ophøjelse af et stamhus og et baroni til henholdsvis baroni og grevskab og inddragelse af et baroni og fire grevskaber under kronen af forskellige årsager, herunder de tre grevskaber, som Frederik den 4. havde skabt for sine livsledsagere, samt endelig baroniet *Holbergs* overgang til *Sorø Akademi*. Trækkes de ud, blev kun ni majoratsgodser nedlagt på besiddernes eget initiativ i disse 100 år. Flere af dem genopstod senere andre steder ved, at fideikommiskapitalen blev brugt til at skabe nye majorater.

Over de næste kun 50 år, 1775-1824, er der derimod registeret hele 50 nedlæggelser. De ni har en formel karakter, idet det dækker over ophøjelse fra stamhus til grevskab eller baroni eller fra baroni til grevskab. Ét majorat blev ophævet af Højesteret, men hele 40 forsvandt ved, at familien søgte og fik bevilling til at sælge godset og i de fleste, men ikke alle, tilfælde at substituere med et pengefideikommis i stedet. Næsten hele afgangen ligger mellem 1783 og 1814, som omfattede så dramatiske reduktioner i majoratsgodsernes rækker, at det næsten kan kaldes den første lensafløsning – som dog var frivillig og ikke omfattede afgift til staten.

Denne kraftige bevægelse var en del af en bredere tendens i tiden. Mange salg og substitueringer af godsmajorater var forbundet med de såkaldte gods-

slagtninger, som var udbredte i tiden 1780-1810, og som betød, at fæstegodset blev solgt til selveje, og hovedgårdene helt eller delvis udstykket. Det kom for eksempel til at omfatte de store vestjyske majorater *Rysensteen*, *Lundenæs* og *Lønborggård*. I andre tilfælde blev godset bare solgt samlet.[16]

Tabel 3: Bestand af majoratsgodser på udvalgte tidspunkter 1700-1849

	Grevskaber	Baronier	Stamhuse og fideikommisgodser	I alt
1700	7	13	5	25
1725	11	12	12	35
1750	13	15	21	49
1775	15	16	46	77
1800	18	14	52	84
1825	20	12	38	70
1849	22	14	46	82

Kilder: Tallene er beregnet ved for hvert undersøgt år at tage det kumulative antal oprettelser forud, jævnfør tabel 1, og fratrække det kumulative antal nedlæggelser, jævnfør tabel 2.

I første omgang kunne det være en god forretning, som sikrede et højere afkast end godset, men i det lange løb blev sådanne pengefideikommiser udhulet af inflationen. Desuden ændrede det afgørende de berørte majoraters rolle. Pengefideikommiserne sikrede stadig besidderne et afkast og, for så vidt der var tale om baronier, også en titel, men de omfattede ikke et geografisk sted, ikke en herskabelig bolig og ikke en samfundsmæssig position som herre over et stort antal bønder. Både de former for myndighed, der udsprang af den mere private godsejerrolle, og den omfattende delegation af offentlig myndighed var bundet til at være herre over et gods, som omfattede fæstebønder og -husmænd. En besidder af et pengefideikommis var reelt en privatmand, som var garanteret en betydelig årlig understøttelse, men ikke andet.

Der var i øvrigt ikke kun tale om, at godsmajorater blev til pengefideikommiser. Der blev også oprettet fideikommiser, som fra begyndelsen kun bestod af penge. De skal ikke forfølges nærmere, da de fleste ikke var omfattet af Lensafløsningen, men det er dog værd at nævne, at der i 1800-tallet opstod ét grevskab (*Glücksbierg*) og to såkaldte friherrelige forlods (det *Selbyske* og det *Heintzeske*), som aldrig bestod af andet end rene pengetanke.[17]

Figur 1: Majoratsgodsernes samlede omfang i hartkorn 1700-1850

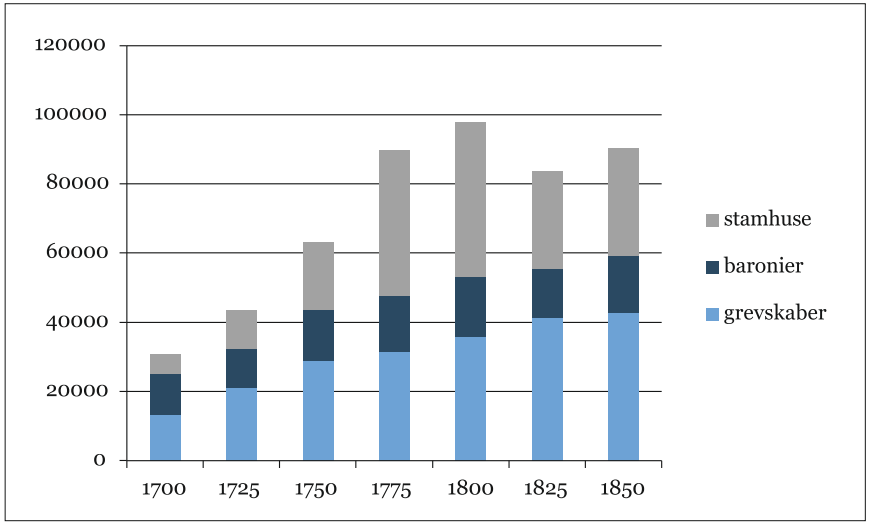

Kilder: Antallet af majorater på de givne tidspunkter er opgjort jævnfør kilderne til tabel 1-3, mens omfanget af hartkorn er hentet i Trap Danmark. *Her er der stort set altid oplysninger om hartkornet på oprettelsestidspunktet, men ikke altid om senere bevægelser. For de len, der bestod i 1916, er sådanne forandringer kortlagt ved hjælp af Bobé, Graae og Jürgensen West. For de øvrige majorater er hartkornet antaget til at være konstant i hele majoratets tid, hvis ikke andet er oplyst i* Trap.

De mange salg og konverteringer til fideikommiskapitaler i årtierne omkring 1800 fik klare konsekvenser for antallet af grevskaber, baronier, stamhuse og fideikommisgodser, som bestod som godser. Her er udviklingen sammenfattet i tabel 3.

Ene af alle kategorier udviste grevskaberne en kontinuerlig vækst, mens både baronier og stamhuse oplevede et betydeligt tilbageslag i første fjerdedel af 1800-tallet, hvor det samlede antal majorater faldt fra 84 til 70. Forklaringen er, at ingen grevskaber blev

solgt og konverteret til pengefideikommiser, mens det gjaldt seks baronier og mange stamhuse og fideikommisgodser. Kulminationen lå i øvrigt en smule før år 1800, nemlig i 1794, hvor der var 88 majoratsgodser.

Antallet af majoratsgodser giver kun et delvist indtryk af, hvor stor vægt de havde i samfundet, da de enkelte majorater var af vidt forskellig størrelse. I figur 1 er det imidlertid forsøgt at opgøre det samlede omfang af majoratsgodserne i tønder hartkorn for de år, hvor antallet af majorater er opgjort i tabel 3.

I år 1700 omfattede majoraterne cirka 30.000 tønder hartkorn. Det tal var godt og vel fordoblet i 1750, og stigningen fortsatte gennem næsten hele 1700-tallet, så majoraterne var tæt på at omfatte 100.000 tønder hartkorn i år 1800. Allerede det var en nedgang over det seneste år fra kulminationen i 1790, og yderligere en sjettedel af det samlede hartkorn gik tabt i det næste kvarte århundrede. De næste 25 år betød ny fremgang, men uden at nå højdepunktet sidst i 1700-tallet.

Al jord i Danmark var opgjort til cirka 360.000 tønder hartkorn. Vi kan ikke sammenligne direkte, da majoraternes hartkorn omfatter både herregårde, fæstegods og tiender, og den sidste hartkornstype er ikke talt med i de 360.000. En stikprøveundersøgelse har peget på, at tienderne i gennemsnit udgjorde omkring 15 procent af majoraternes hartkorn.[18] Trækker man det fra, dækkede majoraterne omkring syv procent af landets jord i 1700, 15 procent i 1750, næsten 25 procent i år 1800 og noget over 20 procent i 1849. Ved kulminationen i 1794 må vi antage, at over en fjerdedel af landets jord lå under grevskaber, baronier, stamhuse og fideikommisgodser. Det er særdeles meget – men dog stadig markant under halvdelen af det, der hørte under private godser i alt. Fra denne kulmination blev omfanget af jord under majorater mærkbart reduceret i årene fra 1790 til 1814 i en grad, der aldrig blev indhentet igen. Nøgternt set er denne periodes konverteringer første akt i lensafløsningsprocessen.

Reduktion af myndighed

Majoraternes rolle i samfundet handlede ikke kun om deres antal og omfang, men også om den myndighed, de besad. Den svandt i virkeligheden endnu kraftigere end antallet i årtierne omkring 1800. Man har talt om, at den tidlige Enevælde havde "bortforpagtet" meget af statsmagten til godsejerne og særligt meget til grever og baroner, der som nævnt før havde både amtmandsmyndighed, patronatsret og birkeret – i hvert fald for de flestes vedkommende.[19] Fra 1787 til 1849 ophørte det forhold. Man kan udtrykke det sådan, at staten skridt for skridt opsagde forpagtningen og tog driften hjem eller overlod den til et nyt sogneselvstyre.

Man kan aflæse nye vinde på de grevskaber og baronier, der opstod fra 1773 og frem. De fik ingen skatterabat, men skulle heller ikke hjemfalde til kronen, hvis slægten uddøde. De blev dermed nok majorater, men ikke len. En undtagelse er grevskaberne *Lindenborg* og *Roepstorff*, men det skyldes, at de byggede på ældre baronier, hvis privilegier de overtog. Skridtet væk fra lensformen er et tegn på, at man ikke i samme grad havde et billede af en stat, hvor en række af grever og baroner var et afgørende led lige under kongen. Også majoraternes praktiske, administrative rolle blev mindre. Grevskabet *Brahesminde* fra 1797 fik ikke amtmandsmyndighed og de andre former for særlige administrative privilegier, og det blev hovedreglen for de grevskaber og baronier, der kom til i 1800-tallet.[20]

Det hænger sammen med, at kongen da allerede var i gang med at tage myndighedsopgaver fra godserne. I 1787-88 ophævedes eller svækkedes godsejernes rolle i forhold til skifteforvaltning og soldaterudskrivning. I 1809 blev både patronatsret og birkeret indskrænket, i den forstand at godsejerne nu kun kunne foreslå personer til sognepræste- og birkedommerembeder, men ikke udnævne dem. Over de følgende årtier blev de fleste private birker nedlagt. For de almindelige godser blev der ikke meget tilbage af godsejernes rolle som mellemled mellem stat og godsernes befolkning.[21]

En del majorater beholdt dog en række former for offentlig myndighed frem til 1849, men med Grundloven forsvandt det meste af det, der var tilbage. Grundloven ophævede enhver til adel og rang knyttet forrettighed. Hermed forsvandt både hals- og håndsret, lensbesiddernes amtmandsmyndighed og godsejeres ret til at indstille sognepræster til de kirker, hvor de havde patronatsret. De godsbirker, der ikke allerede var ophævet, blev også nedlagt.[22] Tilbage var stort set kun patronatsretten, og den var mere en forvaltning af kirken som bygning end af sognets liv.

Det meste skete temmelig udramatisk, men det var en meget markant forandring af grevskabers, baroniers og stamhuses rolle. I 1849 bestod stadig 82 som godser, som sad inde med en femtedel af landets jord, men det var ikke længere godsejeren, som udskrev soldater og stod for hele den statslige og retlige forvaltning, og ikke ham, som udnævnte præster og lærere.

Tilbage var det mere private godsejerforhold, hvor bønderne fæstede gårde og huse af godsejeren og til gengæld skyldte ham forskellige ydelser. Også det var imidlertid forandret. Den generelle landboreformlovgivning havde styrket bøndernes retsstilling over for godsejerne og fjernet meget af den vilkårlige godsejermagt. Der skulle ske syn og skøn ved fæsteskifte, så bønderne ikke hæftede for mangler, der havde været der hele tiden, og omvendt skulle de kompenseres for forbedringer, de havde gjort. Meget vigtigt var det, at hoveriet blev beskrevet og fastlåst på et bestemt niveau, så det ikke kunne forhøjes fremover, men nok helt eller delvis erstattes af en pengeafgift.[23] Det sidste var dog kun en mulighed, ikke et påbud, men allerede i landboreformtiden var man begyndt at afløse dele af hoveriet med pengeafgifter. På de fleste majoratsgodser levede det meste af hoveriet foreløbig videre, men fra 1830'erne og 1840'erne kom der for alvor gang i hoveriafløsningerne, og det hoveri, der var tilbage, blev afløst ved lov i 1850.[24]

For godsernes fæstegårdmænd og -husmænd var grever, baroner og stamhusbesiddere herefter især et herskab, som man skulle betale afgifter til hvert år. Vel var bønderne bevidste om, hvem der var deres herskab, men det var andre myndigheder, som forvaltede lov og ret, styrede kirken og amtsforvaltningen, og en del forhold var bønderne nu selv med til at styre gennem et sognestyre. Man var stadig afhængig af godsejeren, når der skulle ske generationsskifte, godsejeren beholdt og benyttede sig af jagtretten på fæstebøndernes marker, men i det store og hele var også fæstebønder fra 1849-50 temmelig uafhængige af det gods, de hørte under, når ellers de betalte det, de skulle. Med føje kan vi derfor betragte afviklingen

af offentlig myndighed og hoveri i årene 1787-1849 som anden akt i afviklingen af majoraternes oprindelige position i samfundet.

Fæstegodssalg og fideikommiskapitaler

Grundloven af 1849 forbød oprettelse af nye len og stamhuse. Baggrunden var først og fremmest de liberale strømninger, der generelt lå bag Grundloven. De liberale var tilhængere af økonomisk frihed og imod bindinger på jord, arbejde og kapital. Det begrænsede den økonomiske effektivitet, mente man. En såkaldt løfteparagraf fastslog, at de bestående majorater senere skulle ophæves ved lov. Der blev taget nogle tilløb de næste år, men det løb ud i sandet. Majoraterne levede foreløbig videre.[25]

Det betyder imidlertid ikke, at majoraterne ikke forandrede sig. I 1840'erne var en del danske godser igen begyndt at frasælge fæstegods, dog nu uden samtidig at udstykke hovedgårdene. En voksende befolkning og nye idealer gjorde, at man alligevel hellere ville drive store gårde med landarbejdere og husmænd. Foreløbig var majoraterne dog ikke omfattet af fæstegodssalgene, for de kunne ikke sælge uden særlig bevilling, og majoratsbesidderne var ikke tilbøjelige til at søge. Resultatet var, at majorater og stiftelser efterhånden kom til at tegne sig for det meste af det fæstegods, der var tilbage.

I sig selv ændrede den første Grundlov ikke på dette, men i dens kølvand kom der i årene 1851, 1852 og 1854 love, som gav de båndlagte godser både friere ret til at sælge fæstegods og incitament til at gøre det. En mindre del af salgssummen fik ejeren til fri rådighed, men det meste skulle båndlægges som fideikommiskapital. I 1861 kom der yderligere et incitament, idet ejerne fik fri råderet over en tiendedel af fæstegodset, hvis resten blev solgt til selveje. Endelig mente nogle storgodsejere som grev Frijs til *Frijsenborg,* at salg af fæstegodset til selveje var blevet en politisk nødvendighed for at gøre bønderne til politisk allierede frem for fjender.

Frem til 1919 blev næsten alt fæstegods solgt. Det skete i flere bølger. En stor del af godserne frasolgte det meste allerede i 1850'erne, men nogle ventede længere. Den sidste konservative bastion blev Vestfyn, hvor grevskaberne *Wedellsborg* og *Muckadell* og stamhuset *Hindsgavl* først solgte deres fæstegods i årene lige før 1919.[26] De fleste godser solgte til rent selveje, men nogle godser, især på Sjælland og Lolland, valgte at sælge til arvefæste, så bønderne ud over en kontant købesum forpligtede sig til hvert år at yde en bestemt mængde korn – eller rettere pengeværdien af kornet, regnet ud fra årets kapitelstakst, som var et anerkendt mål for årets gennemsnitlige kornpriser.[27]

Denne gang var det ikke ledsaget af udstykning af herregårdene. Tværtimod blev nogle udvidet, eller der blev oprettet nye store avlsgårde af den fæstejord, man fik lov til at inddrage. Under alle omstændigheder beholdt godserne deres herregårde og eventuelle store avlsgårde, deres skove og visse andre områder og ejendomme, herunder nogle mindre øer. Men der var unægtelig tale om en markant yderligere indskrænkning. Mens majoraterne i 1849 havde siddet på skønsmæssigt 20 procent af landets jord regnet efter værdi, faldt det til fire-fem procent. De båndlagte godser var nok store hver for sig, men de var øer i bondehavet.[28] Det er tredje akt i dramaet om afviklingen af majoraterne som magtfulde institutioner i samfundet.

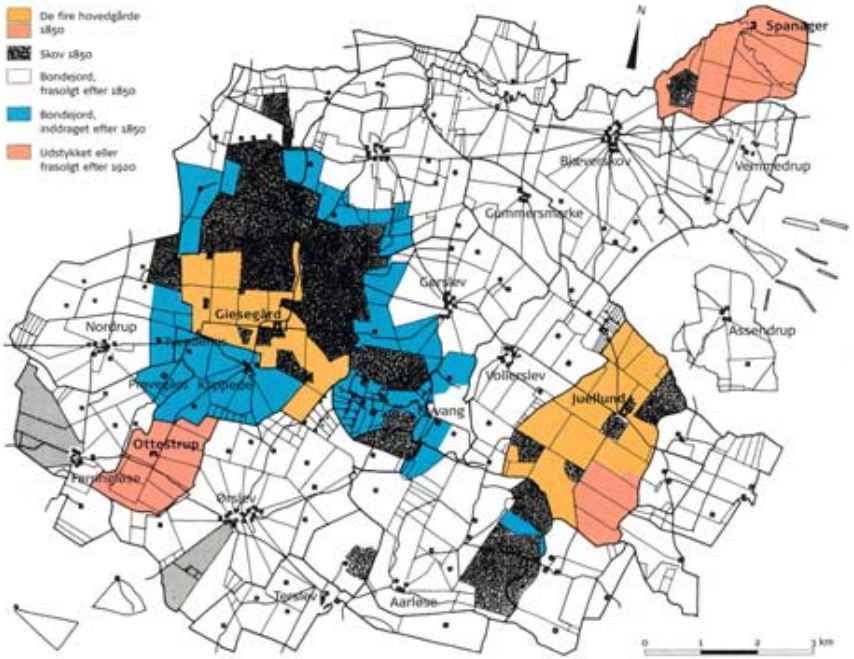

Kort over udviklingen af godset Giesegård *fra 1850 til i dag. Efter 1850 blev det meste af fæstegodset solgt (de hvide områder), men stamhuset benyttede sig efter 1861 af muligheden for at inddrage hver tiende gård (blå). Med rødt vises de arealer, der blev afgivet ved* Lensafløsningen *– herunder to af godsets fire hovedgårde (Spanager og Ottestrup) samt en del af Juellunds jord. De, med gult markerede, områder viser hovedgårdene efter 1920. Kort fra John Erichen og Mikkel Venborg Pedersen:* Herregården, *bd. 1.*

Til gengæld havde de fået store pengetanke tilknyttet i form af fideikommiskapitaler. I årene omkring 1800 havde valget mellem godsmajorat og pengemajorat været et enten-eller. Nu blev det et både-og. Herregårdene og skovene blev, men fæstegodset blev afløst af kapitaler, så majoraterne kom til at bestå af en blanding af jord og penge. De sidste skulle anbringes sikkert. I begyndelsen betød det lån mod sikkerhed i fast ejendom som før, men med tiden, da kreditforeningerne for alvor slog igennem, blev de fleste kapitaler flyttet over i obligationer. De kom til at sikre besidderne en fast og høj årlig indtægt. Det tidlige 1900-tals majoratsbesiddere bliver normalt betragtet som godsejere. De var i mindst lige så høj grad nydere af renter af båndlagte kapitaler.

Pengetankene voksede yderligere, da der i 1903 kom en lov om afløsning af tienden. Den betød, at tiendeejerne modtog et beløb på 25 gange den årlige tiende udregnet efter 1890'ernes kornpriser, som var ret lave. Pengene blev udbetalt som fire-procent-obligationer. Hermed blev endnu en variabel indtægt og rettighed erstattet af et pengebeløb. Efterfølgende afgav majoraterne langt de fleste kirker til menighederne, da det nu ville være rent underskud at beholde dem.[29]

Der er ikke tidligere lavet præcise opgørelser af fideikommiskapitalernes størrelse, men i Bobé, Graae og Jürgensen Wests *Danske Len* fra 1916 findes der oplysninger fra langt de fleste grevskaber og baronier. J.J. Hansens *Større Danske Landbrug* fra 1930'erne har oplysninger om fideikommiskapitalens størrelse på tidspunktet for Lensafløsningen for langt de fleste majoraters vedkommende.[30] Når det gælder lenene, stemmer de to tal stort set, bortset fra de to-tre len, der endnu havde væsentligt fæstegods tilbage i 1916, og det styrker tiltroen til oplysningerne hos J.J. Hansen. På den måde kan man stort set finde oplysninger om alle fideikommiskapitaler. Resultatet er, at de 75 majorater, der stadig havde et fysisk gods som centrum, rådede over fideikommiskapitaler på 146 millioner kroner på lensafløsningstidspunktet. Langt det meste af denne sum havde også været der før Første Verdenskrig, da pengene var mere værd.

Hertil kommer, at en del godser havde arvefæsteindtægter, der normalt også er opgivet hos Hansen og/eller Bobé, Graae og Jürgensen West. De var som hovedregel fastsat i korn. De blev imidlertid også afløst som følge af lovgivningen i 1919. Da man ved den lejlighed regnede en tønde byg eller rug til cirka ti kroner, og da den årlige afgift blev kapitaliseret 25 gange, kan man regne med en kapitalværdi på cirka 250 kroner per tønde korns afgift.[31] Ud fra det kan den samlede værdi af de kendte arvefæsteafgifter anslås til 12-13 millioner kroner. Vi mangler oplysninger fra et par enkelte godser, så tallet skal forhøjes lidt. I alt må vi må regne med, at værdien af fideikommiskapitaler og kapitalværdien af arvefæsteafgifter svarer til cirka 160 millioner kroner. Det er 44 procent af den værdi, len og stamhuse i alt blev sat til ved Lensafløsningen.

Principielt afspejler det situationen i 1920'erne, hvor Lensafløsningen fandt sted. Jordpriserne var imidlertid steget under Første Verdenskrig, så de tilbageværende faste ejendomme blev derfor vurderet højere i 1920 end før krigen. Ser vi bort fra de få danske majorater, som først solgte deres fæstegods under krigen (især *Wedellsborg*, *Muckadell* og *Hindsgavl*), må vi regne med, at fideikommiskapitalerne udgjorde over halvdelen af værdien af de fleste majorater i årene lige før Første Verdenskrig. For både *Frijsenborgs* og *Rathlousdals* vedkommende har Jesper Laursen vist, at indtægterne af fideikommisrenter var større end afkastet af hovedgårde og skove.[32] Dybest set var de fleste majorater i årene op mod Første Verdenskrig økonomisk i højere grad pengetanke end godser.

Normalt var det kun fæstegods og tiender, som blev konverteret til fideikommiskapitaler mellem 1849 og 1919, men enkelte majorater gik hele vejen. Majoraterne *Fjellebro*, *Rønningesøgård*, *Overgaard*, *Dallund* og *Moltkenborg* blev solgt og erstattet af pengefideikommiser i årene 1899-1916. Det sidste blev dog solgt på den specielle måde, at greven selv købte det meste, men solgte én af de store gårde og bøndergodset til en udstykningsforening. Her må man antage, at han på den måde bevidst ville komme Lensafløsningen i forkøbet, for på det tidspunkt var der forhandlinger i gang. Det var en klog og forudseende disposition, blandt andet fik han solgt jord til udstykning på klart bedre vilkår, end der senere kom til at gælde. [33]

Da loven kom, var der 75 majorater, som omfattede godser, når vi indregner de to sønderjyske grevskaber, som blev danske i 1920. Hovedbygningerne havde vel aldrig været så nyistandsatte, parkerne aldrig så trimmede, og festerne aldrig så glitrende, som lige før Første Verdenskrig, men som samfundsmæssig institution var len og stamhuse allerede skrumpet ind til noget, der kun havde marginal betydning. På landet sad selvejende gårdmænd på langt det meste af jorden og var toneangivende i de fleste sammenhænge, og byernes fabrikanter, skibsredere og grossserere havde flere folk i deres brød og større indflydelse på samfundet end majoratsbesidderne.

Lensafløsningsloven

Grundloven af 1849 havde fastslået, at de båndlagte godser og kapitaler skulle ophæves ved lov. Bag det lå først og fremmest liberale idealer, som gik ind for kapitalens frie bevægelighed og ejerens frie ret til at disponere. Foreløbig blev det ikke til noget, og selv da sagen blev taget op efter systemskiftet, trak det ud. Først efter Første Verdenskrig kom sagen til afslutning. Da havde den almindelige stemning i samfundet udviklet sig. Kejserriger styrtede i grus under Første Verdenskrig, og overalt i Europa var der en stemning af, at der skulle gøres op med gamle systemer og gamle privilegier. Mange steder kom der jordreformer, hvor godsejerne måtte afgive store dele af deres besiddelser.[34] Danmark befandt sig i udkanten af disse strømninger, men stormen over det centrale Europa blev kuling i de danske farvande. Den kunne blæse friere, fordi det politiske læhegn, som godsejernes stærke indflydelse i Landstinget havde udgjort siden 1866, var fjernet med Grundloven af 1915.

Det kunne især mærkes på, at man nu ikke bare ville ophæve de bundne ejendomme og kapitaler, men også sikre et udbytte til resten af samfundet. Allerede før krigen havde det været på tale, at der skulle ydes en mindre afgift til staten ved ophævelsen, men nu blev det beløb skruet i vejret. Samtidig blev der rejst krav om afgivelse af jord, så Lensafløsningen blev en dansk udløber af de jordreformer, der berørte mange andre lande. Selvom loven endte med at blive vedtaget af et ret snævert flertal, var et stort flertal i Rigsdagen enigt om grundprincipperne: fri ejendom, afgift til staten og afgivelse af jord.

Lensafløsningsloven var et kompromis mellem Det Radikale Venstre, som dannede regering, og partiet

Figur 2-3: Fordeling af majoraternes værdier ved Lensafløsningen

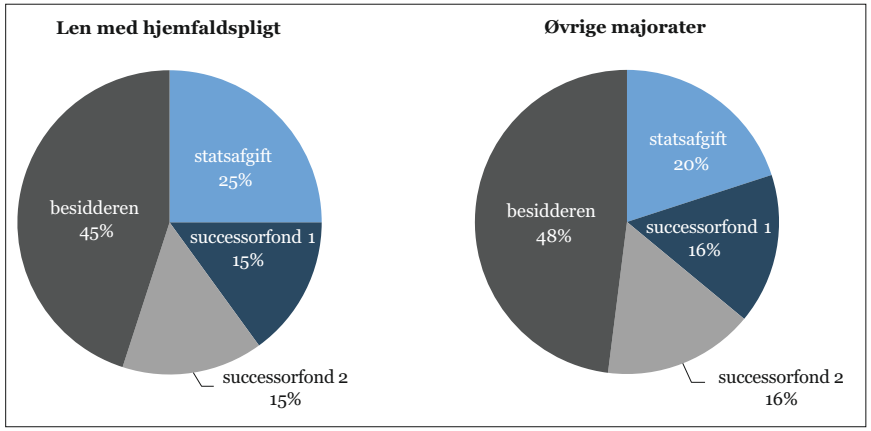

Kilde: Lensafløsningsloven.

Venstre og fik desuden støtte fra dele af Det konservative Folkeparti. Socialdemokraterne stemte imod, fordi de mente, at afgiften var for lav. Loven er altså ikke udtryk for en venstrefløj, der dikterede vilkårene, men formet af borgerligt-liberale partier. I højre side af Rigsdagen var det kun dele af Det konservative Folkeparti, der stemte imod, fordi man enten var helt imod lensafløsning eller fandt vilkårene for hårde. Disse konservative modstandere var markant færre i tal end de socialdemokrater, som stemte imod, fordi de fandt Lensafløsningen for mild.[35]

Lovens hovedærinde var overgangen til fri ejendom.[36] Før det kunne ske, skulle majoraters og fideikommisers værdi opgøres, og det fastsatte loven principper for. Obligationer og værdipapirer skulle opgøres til kursværdi, mens fast ejendom skulle opgøres efter ejendomsvurderingen 1920. Det sidste var uheldigt for godsejerne, da den vurdering kom til at afspejle de jordprisstigninger, der var sket under krigen – og som delvis forsvandt igen med jordprisfald senere i 1920'erne.[37] Det kan dog som udgangspunkt ikke kaldes urimeligt, at man vurderede ud fra aktuel handelsværdi, men på ét punkt blev opgørelsesmåden meget ugunstig for majoratsbesidderne. Bygningerne blev nemlig som hovedregel opgjort efter nyopførelsesværdi som ved en brandforsikring, og specielt for hovedbygningernes vedkommende gav det en vurdering, som lå klart over handelsværdien.[38]

Når majoratets værdi var opgjort, kunne besidderen vælge at fortsætte, som om intet var hændt, men så skulle der betales en procentdel af værdien som en slags årlig formueskat – 1,2 procent for de "egentlige" len med hjemfaldspligt til kronen og 1 procent for resten. Ville han ikke det, kunne han søge afløsning. I så fald skulle staten have 25 procent af værdien ved de "egentlige" len med hjemfaldspligt og 20 procent af de øvrige majorater. Af de værdier, som blev tilovers herefter, fik besidderen fri råderet over tre femtedele, mens to femtedele blev hensat som en såkaldt successorfond. I første omgang fortsatte det på samme måde, som bundne fideikommiskapitaler plejede at gøre. Værdierne skulle anbringes sikkert, helst i obligationer, og de skulle være under kontrol af lenskontrollen, men besidderen fik renterne. Ved den nuværende majoratsbesidders død skulle den, der ifølge patentet var næste arving, have den ene halvdel af successorfonden udbetalt, mens den anden halvdel skulle forblive båndlagt, så han kun fik renterne. Den skulle så frigøres ved næste generationsskifte.

Bestemmelserne om værdisætning, statsafgift og successorfond var Lensafløsningens hovedanliggende, men der var kommet et par andre spørgsmål til undervejs. Det ene var ønsket om at skaffe jord til husmænd. Det havde været et længe næret ønske, og netop i 1919 kom der også anden lovgivning, som skulle skaffe jord, så der kunne skabes brug, der lige akkurat var store nok til at være livsgrundlag for en familie. Lensafløsningen fastsatte, at der skulle afstås en tredjedel af den dyrkbare jord, men ikke af parker, skove og naturarealer. Jorden skulle være egnet til husmandsbrug, men ellers tages, så det generede restejendommen mindst muligt. I praksis kom besidderne stort set til at bestemme, hvilken jord der blev udstykket.[39]

Besidderne skulle have erstatning for den afståede jord. Den skulle vurderes efter det såkaldte "bondegårdsprincip", hvilket vil sige, at den skulle tillægges den værdi, jorden ville have haft, hvis den havde tilhørt middelstore bondegårde. Det var det generelle princip for dansk jordvurdering, herunder den vurdering, der lå til grund for at opgøre majoraternes værdi. Pointen med princippet var at se på jordens dyrkningspotentiale, uden hensyn til om den hørte til en husmand eller en herremand. Der fulgte flere stridigheder om den konkrete fastsættelse af disse beløb, men domstolene fastholdt, at det skulle være den aktuelle handelspris for jord af samme bonitet.[40]. Det meste af vejen var det fair, men på ét punkt var betingelserne for kompensation for afstået jord dog klart ugunstige for majoratsbesidderne. Der skulle nemlig kun ydes erstatning for den jord, der skulle bruges til udstykning, og ikke tages hensyn til, at nogle bygninger derved kunne blive overflødige og miste deres værdi.

Endelig blev der givet mulighed for, at nogle af majoraternes kunstskatte kunne gøres til offentlig ejendom under visse vilkår. I alt afgav under halvdelen af majoraterne kunst, og samlet kom det til at dreje sig om et par hundrede kunstgenstande og enkelte større samlinger. Sagen er nyligt blevet grundigt behandlet

af Erichsen og Tamm og skal ikke forfølges nærmere her.[41]

De konkrete bestemmelser betød, at de reelle vilkår var lidt hårdere end de formelle med hensyn til beskatning. Høje vurderinger af hovedbygninger og manglende hensyntagen til, at driftsbygninger kunne miste værdi efter udstykning af jord, betød tilsammen, at bygningsmassen blev sat noget højere, end den reelt var værd, når det hele var gennemført. Det betød igen, at både statens og successorfondenes andel var noget højere end de officielle procentsatser, og ejerens lavere, idet det var ejeren, der sad tilbage med de bygninger, der var mindre værd, end de var vurderet til. Ellers er indtrykket, at den konkrete gennemførelse var korrekt og præget af en ret stor hensyntagen til ejerne, når der blev forhandlet om afståelse af jord eller malerier.[42]

Tabel 4: Værdien af de majorater, som var omfattet af Lensafløsningsloven

	Godsmajorater					Substituerede fideikommiser
Opgjort værdi (mio.kr.)	Grevskaber	Baronier	Stamhuse	Fideikommisgodser	I alt	
> 20	2				2	
10-15	3	1	1		5	
5-10	11	7	3	2	23	
2-5	2	5	17	3	27	1
1-2	2	1	9	2	14	1
0,5-1			1	1	2	4
01,1-0,5	1			1	2	18
< 0,1					0	12
i alt	21	14	31	9	75	36

Kilde: Erichsen og Tamm, s. 311-316.

Tabel 4 viser værdien af de majorater, der var omfattet af loven, sådan som de blev opgjort i forbindelse med afløsningen. De samlede opgjorte værdier var cirka 383 millioner kroner. Heraf tegnede grevskaberne sig for 166 millioner kroner, baronierne for 78, stamhusene for lige godt 100 millioner, og fideikommisgodserne for 25 millioner kroner. I alt var værdien af de 75 majorater, hvor der indgik godser, cirka 371 millioner kroner, mens de sidste godt 12 millioner kroner er værdien af de baronier og stamhuse, der fuldt ud var konverteret til penge.

Generelt var der det hierarki, man kunne forvente. Grevskaberne havde en gennemsnitsværdi på knap otte millioner kroner, baronierne på fem en halv million, mens stamhuse og fideikommisgodser i gennemsnit var omkring tre millioner kroner værd. Der var dog store individuelle forskelle. Hævet over alle andre var grevskaberne *Frijsenborg* og *Bregentved* med en værdi på over 20 millioner kroner. I intervallet mellem ti og 15 millioner fulgte grevskaberne *Hardenberg-Reventlow*, *Langeland* (*Tranekær*) og *Christianssæde*, men også baroniet *Gavnø* og stamhuset *Giesegård*. Mellem fem og ti millioner kroner finder vi de fleste grevskaber, halvdelen af baronierne og tre stamhuse, mens fire grevskaber, seks baronier og langt de fleste stamhuse og fideikommisgodser havde værdier for en-fem millioner kroner. Kun det lille sønderjyske grevskab *Reventlow* (*Sandbjerg*), stamhuset *Hofmannsgave* og fideikommisgodserne *Frederiksdal* og *Herschendgave* havde værdier for under en million kroner.

For de rene pengefideikommiser er billedet omvendt. Her var det kun substitutionen for de nyligt afløste stamhuse *Dallund* og *Moltkenborg*, som kom over en million kroner, mens langt de fleste var under en halv million, ganske mange under 100.000 kroner.

Det er umuligt at give et entydigt svar på, hvad sådanne beløb svarer til i vore dages penge, da der er sket så store forskydninger over tid i prisen på forskellige ting. Alt afhænger derfor af, hvad vi sammenligner med. Generelt regner man med, at varepriser i dag er 20-25 gange så høje som i 1920, mens både prisen på jord og arbejdslønnen i håndværk og industri er 100-150 gange så høj som da. Arbejdslønnen i landbruget er vokset mest af alt og ligger i dag 200-300 gange over, hvad den var i 1920, men det hænger sammen med, at udgangspunktet var uhyre lavt, idet lønnen da var under det halve af byerhvervenes.[43]

Et stamhus på tre millioner kroner svarer således til 60-75 millioner i vore dage, hvis vi omregner i skjorter, bøffer og kaffe, men snarere 300-400 millioner kroner i jordpriser eller i arbejdsløn i samfundet i almindelighed. Det er unægtelig et stort spænd. Generelt kan vi dog fastslå, at de fleste af de majorater, der også var godser, rådede over ganske store værdier, men at selv de største ud fra enhver beregning er mindre end værdien af vore dages største erhvervsdrivende fonde eller private erhvervsformuer. Selv *Frijsenborg* kan kun sættes til at modsvare to-tre milliarder kroner, hvis vi omregner efter jordpriser eller samfundets almindelige lønniveau – et beløb, der blegner mod det, der i dag findes i A.P. Møller Fonden eller i Holch-Povlsen- og Kirk Christiansen-familiernes forskellige pengetanke.

Konkrete eksempler

Den konkrete lensafløsning blev gennemført i årene 1920-30 i det tempo, besidderne meldte sig. Grev-

skabet *Frijsenborg* kom først, stamhuset *Tjele* sidst. I hvert enkelt tilfælde skulle paragraffer og principper omsættes til konkret virkelighed. Hvordan det kunne se ud, skal her vises ved fem konkrete eksempler. Oplysningerne om totalværdi, statsafgift og successorfond er hentet hos Erichsen og Tamm, mens J.J. Hansens *Større Danske Landbrug* i de fleste tilfælde kan bidrage med oplysninger om fideikommiskapital og areal før Lensafløsningen, afstået jord og kompensation for den samt de arealer, der blev tilbage.[44]

Vi begynder med et af landet største og højest vurderede majorater, grevskabet *Hardenberg-Reventlow*.[45] Det omfattede syv store lollandske gårde, som takket være øens fede muld også var højt vurderet. De omfattede 2.676 hektar. Hertil kom 200 hektar mindre ejendomme og lidt over 1.700 hektar skov, i alt cirka 4.575 hektar. Fideikommiskapitalen udgjorde cirka tre millioner kroner, og hele grevskabet blev vurderet til godt 11 millioner kroner.

Hardenberg-Reventlow hørte til de allerstørste godser i areal og var også blandt dem, der afstod mest jord. Det blev i alt til 858 hektar. Greven valgte at tage jord fra ikke mindre end seks af de syv store gårde plus yderligere en del af de andre arealer, han rådede over. Ingen gårde blev dog totaludstykket, og alle syv store gårde forblev relativt store landbrug og en del af godset fremover. Samlet udgjorde tabet noget under en femtedel af totalarealet.

Da *Hardenberg-Reventlow* nok var et grevskab, men ét af de sene, hvor der ikke var hjemfaldspligt til staten, udgjorde statsafgiften 20 procent. Det blev til i alt 2.217.917 kroner, men heri kunne modregnes 1.147.500 kroner i erstatning for den afståede jord. Ud over det skulle der altså betales cirka 1.070.000 kroner kontant. De kunne hentes i fideikommiskapitalens tre millioner kroner, som sandsynligvis stod i obligationer. Successorfonden skulle omfatte tre en halv million kroner. Heraf kunne cirka to millioner hentes i den tilbageværende del af fideikommiskapitalen. Hvordan greven skaffede de sidste halvanden million kroner, er ikke undersøgt, men en mulighed var at optage et lån og så indlevere obligationerne i successorfonden. Hvis han gjorde det, sad han tilbage med et restgods på godt 2.000 hektar landbrugsjord og 1.700 hektar skov, som nu var behæftet med en gæld på halvanden million kroner, som skulle forrentes, men til gengæld nød greven selv renterne af en successorfond på tre en halv million kroner. På den måde ville han stadig have en nettorenteindtægt af en kapital på to millioner kroner mod tre før Lensafløsningen. Det betød alt andet lige, at greven sad tilbage med to tredjedele af grevskabets landbrugsjord og vel derfor også landbrugsindtægter og to tredjedele af den nettorenteindtægt, han havde været vant til, og skovene var slet ikke berørt. Det er en mærkbar nedgang, som dog kom fra et meget højt niveau, så greven var stadig meget velhavende.

Vi fortsætter til Fyn til et lidt mindre grevskab, *Muckadell*, der dog stadig hører til den store halvdel af majoraterne.[46] Det bestod af de fire hovedgårde *Arreskov*, *Brobygård*, *Gelskov* og *Ølstedgård* og et par mindre ejendomme, i alt cirka 886 hektar landbrug plus 458 hektar skov og 65 hektar andre arealer. Til udstykning afstod man hele *Ølstedgård* og to andre gårde, herunder *Olufskær* i Sønderjylland, som greven havde købt kort forinden. Også *Muckadell* hørte til de sene grevskaber uden hjemfaldspligt, så statsafgiften var 20 procent. Staten skulle i alt have 1.147.000 kroner. Heri kunne man modregne 192.000 kroner for

Krenkerup *blev i 1736 hovedsæde for et stamhus af samme navn. Stamhuset blev i 1815 grundstamme i grevskabet* Hardenberg-Reventlow. *Grevskabet blev ophævet 1924. Foto: www.danskeherregaarde.dk.*

den afståede jord. Det efterlod en yderligere betaling på 955.000. De kunne hentes i en stor fideikommiskapital på 3.275.000 kroner, som derudover rakte til hele successorfondens 1.840.000 og endda efterlod en mindre rest, som greven fik fri rådighed over. Her sad greven efter Lensafløsningen tilbage med langt det meste af det tidligere grevskabs landbrugs- og skovarealer og 380.000 kroner i frie midler fra den tidligere fideikommiskapital. Til gengæld havde han købt *Olufskær*, men den bør ikke have kostet mere end 100-200.000 kroner. Det mærkbare her og nu var, at successorfonden og dens afkast kun var godt det halve af den gamle fideikommiskapital.

Hardenberg-Reventlow og *Muckadell* ligger i hver sin ende af spektret med hensyn til fideikommiskapitalens andel af de samlede værdier med en andel

Ølstedgård *var en mindre hovedgård under grevskabet* Muckadell. *Ved Lensafløsningen afgav grevskabet hele* Ølstedgård *til udstykning. Jorderne blev til 14 statshusmandsbrug, avlsbygningerne blev nedrevet, og hovedbygningen (forpagterbolig) fra 1850 blev institution. Foto: Bent Olsen.*

på henholdsvis 27 og 57 procent. I det første tilfælde rakte fideikommiskapitalen i sig selv kun til lidt mere end statsafgiften, om end der så var en forholdsvis stor kompensation for afstået jord. *Muckadell* havde omvendt så stor en fideikommiskapital, at man fuldt ud kunne hente både statsafgift og successorfond der.

Lidt mere typisk er baroniet *Holckenhavn*.[47] Det omfattede selve hovedgården på cirka 400 hektar, avlsgården Frederikshøj på cirka 155 hektar, et par mindre gårde og cirka 332 hektar skov. Man afgav i alt 172 hektar, som var lig det meste af Frederikshøj og et areal, der kom fra en gård uden for baroniet. Den samlede værdi var knap fire millioner kroner. I afgift skulle man modsat de grevskaber, vi hidtil har set på, af med 25 procent, da *Holckenhavn* var et "ægte" len med hjemfaldspligt. Det blev til 993.185 kroner. Her kunne man modregne ret præcist 200.000 kroner i erstatning for den afståede jord, og resten kunne hentes i fideikommiskapitalens 1.775.000 kroner, som derudover kunne dække det meste af successorfondens 1.191.822 kroner. Alt andet lige skulle der lånes godt 200.000 kroner for at skaffe til hele successorfonden, og der er muligvis brugt et beløb på at skaffe ekstra jord til udstykning.

Ejeren sad tilbage med cirka 70-75 procent af landbrugsjorden og over 80 procent af totalarealet. Videre var der stadig en rentebærende successorfond, som svarede til over to tredjedele af den gamle fideikommiskapital. Modregner vi en formodet gæld på 250-300.000 kroner for at dække udgiften til successorfond og ekstra jord, var den tilbageværende rentebærende kapital dog netto kun det halve af, hvad den havde været før Lensafløsningen, men stadig burde der være et nettorenteafkast af en kapital på omkring 800.000 kroner, som ville give en årlig rente på noget over 30.000 kroner. Det svarer til noget i retning af ti gange en industriarbejders årsløn og 25 gange en landarbejders. Hertil kommer så indtjeningen fra skove og landbrug, som ikke er let at sætte tal på umiddelbart, men som vel i gennemsnit burde give mindst det samme. Det var langtfra nogen oliesheikformue, men dog ganske langt over, hvad det meste af samfundet kunne komme i nærheden af.

Mønstret fra *Holckenhavn* genfindes med mindre variationer på de østjyske stamhuse *Gammel Estrup* og *Rosenholm*.[48] Stamhuset *Gammel Estrup* blev vurderet til godt 3,6 millioner kroner. Det omfattede i alt noget over 2.000 hektar, heraf godt 400 hektar under hovedgården, 165 under avlsgården Christensminde og 451 hektar under forskellige mindre gårde. Hertil kom 700 hektar skov og cirka 300 hektar anden jord, der omfattede en mose og øerne Hjelm og Kare Holm. Stamhuset slap med en ret lille afståelse af jord på 130 hektar. I afgift til staten skulle man af med 20 procent af totalværdien eller 722.000 kroner, men kunne modregne 127.000 for den afståede jord. De resterende knap 600.000 kroner kunne let skaffes i en stor fideikommiskapital på 1,7 million kroner, som endda også kunne dække næsten hele successorfondens 1.156.000 – der manglede kun 51.000 kroner. Greven kunne derfor overtage de resterende faste ejendomme med over 90 procent af det oprindelige areal med en minimal gældshæftelse. Når *Gammel Estrup* gik ud af slægtens eje få år efter, var det altså ikke, fordi godset var totalt ribbet for værdier. Umiddelbart sad greven tilbage med over 90 procent af det oprindelige gods plus en renteindtægt fra en successorfond på over en million kroner. Alene den sidste må have givet over 40.000 kroner i renteafkast.

Vi slutter denne vandring fra sted til sted på det noget mindre nabostamhus *Rosenholm*. Det omfattede *Rosenholm* hovedgård på knap 300 hektar ager, cirka 450 hektar skov og knap 300 hektar eng og mose, hvoraf en betydelig del var meget lave area-

Rosenholm *hører til det mindretal af majorater, der var gået i arv i samme slægt i næsten 200 år, allerede før det blev stamhus i 1744. Foto: Kirsten Nijkamp.*

ler, som kun kunne udnyttes i ringe grad. Man skulle afstå 100 hektar, hvoraf to tredjedele kom fra baronens private ejendom *Balskov*. Staten skulle som ved alle andre stamhuse have 20 procent, som her blev til 391.000 kroner eller 280.000 efter modregning af erstatning for afstået jord. Fideikommiskapitalen var på 750.000 kroner, så der blev 470.000 tilbage. Det kunne dække tre fjerdedele af successorfondens 626.000 kroner. Her måtte baronen alt andet lige belåne restejendommen for at skaffe disse obligationer, men han fik i resten af sin levetid fire gange så meget ind i renter af successorfonden, som han i givet fald betalte for et sådant lån. Igen er det ikke det, der forklarer, at godset gik i opløsning ved hans død.

De fem eksempler understreger en række pointer. For det første var de 20 eller 25 procent statsafgift en særdeles høj skatteprocent efter datidens norm, men det kunne i alle fem tilfælde let hentes i de store pengetanke, fideikommiskapitalerne udgjorde, og i den kompensation, man fik for jorden. Sådan var det generelt. For alle de afløste majorater under ét fik staten omkring 89 millioner kroner. Det kan sammenholdes med, at vi tidligere har opgjort, at fideikommiskapitaler og værdi af arvefæsteafgifter samlet løb op i omkring 160 millioner kroner. Hertil kommer så kompensationen for den jord, majoraterne afstod. Den kan anslås til 16-17 millioner kroner. Alt i alt udgjorde fideikommiskapitaler og kompensationer dermed omkring 175 millioner kroner.

For det andet blev fideikommiskapitalerne erstattet af en ny form for båndlagt kapital, successorfondene, der fungerede på stort set samme måde til næste generationsskifte, og i de fem tilfælde kunne fra lidt over halvdelen til hele dette beløb hentes i de tilbageværende pengetanke. Det betød, at alle fem majoratsbesiddere også efter afløsningen havde en nettorenteindtægt fra båndlagt kapital, hvis de da ikke havde privat gæld. Også dette er en generel erfaring. Samlet kom successorfondene til at omfatte godt 118 millioner kroner.[49] Vi kan skønne, at der var cirka 85 millioner kroner tilbage af fideikommiskapitalerne, når staten havde fået sit, så det rakte til næsten tre fjerdedele af de samlede successorfonde.

For det tredje skulle man nok afstå en tredjedel af landbrugsjorden, men den afståede andel af totalarealet var typisk højst 20 procent, og i flere tilfælde endda næsten nul, da man afgav anden jord i stedet. Også det er uden tvivl ret typisk. Her og nu var der altså stadig meget store værdier tilbage. Noget andet er så, hvordan det så ud efter næste generationsskifte.

Man kan altid diskutere, hvad der er rimeligt. Erichsen og Tamm påpeger, at ophævelsen af majorater i de fleste andre lande er sket uden afgivelse af jord og beskatning.[50] Det er rigtigt, når man specifikt ser på majoratsinstitutionen. Til gengæld oplevede en lang række lande jordreformer i Mellemkrigstiden, som samlet var væsentlig mere drastiske end Lensafløsningen. I store dele af Østeuropa blev en væsentlig del af godserne udstykket, og jordreformer i Tyskland omfattede en million hektar. Storbritannien fik ingen jordreform i traditionel forstand, men her kom til gengæld en arveafgift, der var hårdere end Lensafløsningens afgiftssatser, og det førte til, at de store godser skrumpede dramatisk.[51] Det enestående ved Lensafløsningen er derfor ikke dens voldsomhed, men det forhold, at den ramte så snæver en gruppe.

Konklusion

Denne artikel understreger to væsentlige, men sjældent erkendte forhold omkring Lensafløsningen. For det første ramte Lensafløsningen ikke majoraterne på deres højdepunkt, men var snarere slutstenen i en gradvis og lang afvikling af den samfundsrolle, den tidlige Enevælde havde tildelt dem. Institutionen hører grundlæggende hjemme i Enevældens epoke, hvor der havde været løbende tilgang, men også afgang, så kulminationen lå allerede i 1794. Allerede da var de to første akter i dramaet om afvikling af majoratsgodserne som samfundsinstitution i gang. Den ene var en konvertering af næsten en tredjedel af bestanden til rene pengetanke. Den anden var en reduktion af den magt og myndighed, de tilbageværende havde over deres bønder. Begge processer satte for alvor ind i 1780'erne og havde et forløb, der foreløbig varede til 1810'erne – men afviklingen af hoveri og myndighedsopgaver tog ny fart fra 1830'erne og blev stort set fuldbragt i 1849.

Grundloven af 1849 afsluttede denne proces og lukkede for tilgang af majorater. Til gengæld indtrådte der en ny stabilitet i deres rækker, så der først igen var afgang af betydning fra år 1900, hvor en række nye konverteringer til rene kapitaler satte ind. Men denne tilsyneladende stabilitet dækker over, at tredje akt i afviklingen satte ind, idet nu næsten alle tilbageværende majoraters fæstegods blev solgt og konverteret til fideikommiskapitaler. Som godser skrumpede majoraterne yderligere. Kun når man snævert tager udgangspunkt i ejerslægterne og det aristokratiske liv på majoraternes hovedsæder, kunne man mene, at majoratsinstitutionen stadig havde beholdt sin rolle og stod i fuldt flor op til 1919. Som bastioner for magt over store lokalsamfund var de allerede stærkt reduceret, og i det samlede danske samfund havde de efterhånden en marginal rolle.

For det andet fjernede Lensafløsningen ikke med ét slag alle de ressourcer, der var tilbage. Som udgangspunkt afstod man en tredjedel af den dyrkbare jord, men ikke af skove og udyrket jord. Det betyder, at afståelserne til staten typisk betød en reduktion på 10-20 procent i bruttoareal og vel 20-25 procent i jordværdi. Afgifterne til staten kunne i næsten alle tilfælde dækkes af kompensationen for den afståede jord og de likvide midler i fideikommiskapitalerne, og de sidste kunne endda normalt også levere broderparten af successorfondene. Umiddelbart efter Lensafløsningen sad de tidligere besiddere tilbage med et gods, som var noget mindre end før og som udgangspunkt enten gældfrit eller moderat behæftet og en renteindtægt af successorfonden, som stadig var betydelig og næsten altid markant større end den gæld, Lensafløsningen i sig selv førte til. Netto reducerede Lensafløsningen vel besiddernes indtægtsgrundlag med mellem en fjerdedel og en tredjedel – altså lidt mere end den formelle afgiftsprocent, idet ejerne beholdt de uproduktive værdier – men resten gav stadig en indtægt, som placerede besidderne i en snæver samfundstop, som meget få andre på landet kunne matche.

Hvorfor gik mere end en tredjedel af godserne ud af slægtseje inden for de næste 20 år? Det har flere forklaringer, men groft sagt er der en ydre og en indre side af det. Den ydre handler om konjunkturer og skatter. 1920'erne og 1930'erne blev vanskelige for landbruget, så indtægterne faldt. Til gengæld blev de renter, der stadig kom fra successorfondene, faktisk mere værd i en deflationsøkonomi. Mindst lige så afgørende var det dog, at godserne – både de tidligere majorater og de andre – i tiden, der fulgte, blev beskattet langt hårdere end før i form af en række skatter, som ikke afhang af indtægt, men af værdier: ejendomsskat, formueskat og arveafgift.[52]

Den indre side handler om, hvordan godsejerfamilierne fik håndteret dels næste generationsskifte, dels en omstilling af deres egen livsstil. Et godt generationsskifte forudsatte, at man favoriserede én arving – og helst den, der skulle have arvet efter de gamle regler og derfor fik successorfonden. Sådan gjorde man for eksempel på *Wedellsborg*. På tre af landets store grevskaber, *Frijsenborg*, *Christianssæde-Brahetrolleborg* og *Brahesminde*, havde greverne imidlertid kun døtre, som var arvinger til de tilbageværende jordejendomme, men ikke successorfonden. På *Gammel Estrup* var problemet i stedet, at man ikke favoriserede den ældste søn, men lod 11 børn dele.

En omstilling af livsstilen stillede også store krav. Måske har der aldrig været en godsejergeneration, som var så ringe skikket til at klare sig på frie vilkår, som den, der sad på majoraterne i 1919. Man havde de sidste par generationer vænnet sig til, at fideikommisrenterne flød stabilt, og de store gårde var som regel bortforpagtet. Majoratsbesidderne i 1919 og deres sønner var ikke uddannet som landmænd og økonomer, men havde en blanding af kulturel almendannelse og en særlig skoling i aristokratisk livsstil. I det omfang de havde en mere konkret uddannelse, var den som regel rettet mod militæret eller diplomatiet, og de fleste havde kun begrænset engagement i godsernes drift. De var også vant til et iøjnefaldende forbrug, som lå milevidt over langt de fleste andre menneskers, og som ikke kun handlede om egen nydelse, men også om at leve op til omgivelsernes forventninger.[53] Lensafløsningen betød ikke, at en gennemsnitlig godsejer skulle til at leve som en husmand eller en skolelærer, men han skulle i mange tilfælde erstatte et liv som en del af det øverste jetset med et liv, der mere passede til en højere middelklasse. Det kunne alt sammen være svært, og mange magtede det ikke.

Noter:

1 John Erichsen og Ditlev Tamm: *Grever, baroner og husmænd. Opgøret med de store danske godser 1919,* København 2014, s. 95-105.

2 Herom i Erichsen og Tamm s. 322f og Therkel Mathiassen: *Herregaardene og Samfundet,* 1943.

3 Erichsen og Tamm.

4 Erichsen og Tamm, s. 260.

5 Erichsen og Tamm, s. 18f.

6 Erichsen og Tamm, s. 14.

7 Grevernes privilegier er optrykt i Erichsen og Tamm, s. 264-269, og på den følgende side redegøres for forskellene mellem disse og friherrernes do. Web-udgave af privilegierne på danmarkshistorien.dk: http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/grevernes-og-friherrernes-privilegier-25-maj-1671/.

8 Erichsen og Tamm s. 45.

9 Ud over privilegierne henvises til Birgit Løgstrup: "Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede", *Bol og by, Landbohistorisk tidsskrift*, 1985 nr. 1, s. 21-58 og Lotte Dombernowky: *Lensbesidderen som amtmand. Studier i administration af fynske grevskaber og baronier 1671-1849*, 1983 samt Carsten Porskrog Rasmussen: "Gård og gods.", i: John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – samfund – landskab – bygninger. Bd. 1: Gods og samfund*, 2004, s. 163-240, her s. 201-206.

10 *Kong Christian den Femtis Danske Lov*, ved Justitsministeriets forvaltning udgivet paa Grundlag af den af Dr. Jur. V. A. Secher med kildehenvisninger forsynede udgave af 1911, Kbh. 1929, 5-2-65. Ordlyden er gengivet i Erichsen og Tamm, s. 270.

11 Erichsen og Tamm, s. 43-46.

12 Erichsen og Tamm, s. 284-295. Oversigten er dækkende, bortset fra at den medtager *Det Selbyske Forlods* og *Det Svanenskioldske Fideikommis*, som aldrig var godser, og at den mangler stamhuset *Gjeddesdal*. Seks majoratsoprettelser i Norge og én, der gjaldt et gods i Blekinge under Skånske Krig, udelades i det følgende, da det er udviklingen i det nuværende Danmark, som følges. Videre udelades her *Det Schimmelmannske Fideikommis*, da det på flere måder var helt anderledes end andre fideikommiser og danner en kategori for sig selv.

13 Alt beskrevet i Erichsen og Tamm, s. 284-295.

14 Erichsen og Tamm, s. 284f.

15 Erichsen og Tamm, s. 289 og 293.

16 Mærkeligt nok er dette meget markante fænomen aldrig gjort til genstand for nogen dybere analyse samlet. Der er dog en vis omtale i en række artikler om enkeltgodser. Blandt flere kan næves Mikael Frausing: "Lenafløsningen i Vestjylland", *Opdatering. Årbog for Vardemuseerne og Ringkøbing-Skjern Museum,* 2018, s. 56-66 samt Kr. Kolding: "Store Restrup II", *Fra Himmerland og Kjær Herred,* 1941, s. 60-111 og en kort omtale af godsslagtninger i Porskrog Rasmussen: "Gård og gods", s. 220-225.

17 Frederik Thaarup: *Tabeller til den Statistiske udsigt over den danske stat i begyndelsen af Aaret 1825*, tabel XVIII (pengefideikommiser), XIX (Glücksbjerg). Vedrørende de to friherrelige Forlods se F. Krogh: *De danske Majorater,* 1868, s. 157f og 301. *Glücksbjerg* og de to friherrelige forlods er karakteristisk nok ikke medtaget i oversigten hos Bobé, Graae og Jürgensen West: *Danske Len*, København 1916.

18 Dette tal er et gennemsnit af forskellige oplysninger om grevskaber og baronier oprettet før 1750, hvor der er brugbare data for status ved oprettelsen eller kort derefter i Bobé, Graae og Jürgensen West.

19 Løgstrup: Den bortforpagtede statsmagt.

20 Dette bygger på uddrag af erektionspatenterne i Bobé, Graae & Jürgensen West, s. 283ff.

21 Løgstrup: Den bortforpagtede statsmagt, s. 28, 32, 34 og 53f.

22 Erichsen og Tamm, s. 60 samt Dombernowsky, s. 360-64.

23 Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919,* bd.1., 1936; Birgit Løgstrup: *Bondens frisættelse. De danske landboreformer 1750-1810,* 2015.

24 Porskrog Rasmussen: Gård og gods, s. 226-228.

25 Erichsen og Tamm, s. 57-70.

26 Carsten Porskrog Rasmussen: "Storlandbrugets storhedstid. Danske godser og godsejere 1849-1919", i: Britta Andersen, Dorte Christensen og Carsten Porskrog Rasmussen: *Herregårdenes Indian Summer fra Grundloven 1849 til Lensafløsningsloven 1919,* 2006, s. 101-116 samt Ellen Christensen-Dalsgaard: "Godssystemets afvikling. Fæstegodssalg og lensafløsning på Fyn 1850-1920", i: Carsten Porskrog Rasmussen, Hans Schultz Hansen, Kaare Ulrich Jessen & Klaus Thingholm Kristensen: *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919,* Århus 1987, s. 211-231.

27 Adam Tybjærg Schacke: "Godsernes glemte ressource. Arvefæstegodsets udvikling med Fussingø som eksempel", i: Signe Steen Boskov, Dorte Kook Lyngholm og Mikael Frausing (red.): *Det pryder vel en ædelmand. Festskrift til Carsten Porskrog Rasmussen i anledning af hans 50-års fødselsdag,* Auning 2010, s. 157-177, særligt s. 165-168.

28 Porskrog Rasmussen: "Storlandbrugets storhedstid", s. 105-109.

29 Elna Dahlberg: "Tienden og dens Afløsning i Danmark og Udlandet", *Nationaløkonomisk Tidsskrift,* 3.rk. bd. 15, 1907, s. 33-55.

30 J.J. Hansen: *Større danske Landbrug: Statistisk, topografisk, historisk Haandbog*, bd. 1-9, 1930-37.

31 Schacke: "Godsernes glemte ressource", s. 170-172.

32 Jesper Laursen: *Herregårdsjagt i Danmark,* 2009, s. 214f samt Jesper Laursen & Eva Schmidt: *Herremanden. En adelig families storhed og fald,* 213, s. 143.

33 Erichsen og Tamm, s. 293f. Nærmere om *Moltkenborg* se Hansen: *Større danske Landbrug*, bd. 3, s. 160. Det skal dog siges, at Hansen angiver en højere totalsubstitution for majoratet end Erichsen og Tamm. Det antages her, at Erichsen og Tamms tal er det rigtige.

34 Se blandt andet Sarahelen Thompson: "Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes", *American Journal of Agricultural Economics,* Vol. 75, No. 3 (1993), s. 840-844.

35 Erichsen og Tamm s. 75-113.

36 Den følgende redegørelse for Lensafløsningslovens bestemmelser bygger grundlæggende på selve lovteksten af lov nr. 563 af 4. oktober 1919. Loven er i dag offentliggjort digitalt på https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=59261. Det inkluderer ganske vist et par småændringer fra 1930'erne, men de er helt uden betydning her. Loven er også behandlet ganske detaljeret hos Erichsen og Tamm, s. 107-112, men analyserne her er forfatterens egne.

37 Erichsen og Tamm, s. 108. I Mathiassen: *Herregaardene og Samfundet*, s. 294, påvises, at netop 1920-vurderingen var højere end både de forudgående og følgende.

38 Mathiassen: *Herregaardene og Samfundet*, s. 248 samt Erichsen og Tamm, s. 180.

39 Om lovgivning med henblik på husmandsbrug generelt: Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand*, 1954, I, s. 240-45 og II, s. 120-148.

40 Erichsen og Tamm, s. 179f.

41 Erichsen og Tamm, s. 205-252.

42 Erichsen og Tamm, s. 173, 188-91, 252 med flere.

43 Prisudviklingen beregnet ved hjælp af: https://www.thuejk.dk/inflation.html. Lønninger og jordværdi 1920: *Statistisk Årbog*, 1922 og 2017; aktuelle jordpriser: https://landbrugsavisen.dk/mark/jordpriserne-stiger-4-kvartal-i-tr%C3%A6k.

44 Der er ikke i alle tilfælde lige detaljerede oplysninger på alle punkter, så noget må undertiden stykkes sammen, men stort set er oplysningerne dækkende. Det ville være bedre at bygge på lensafløsningsakterne i Rigsarkivet, men det har ikke været overkommeligt i denne sammenhæng.

45 Erichsen og Tamm, s. 315 og J.J Hansen: *Større danske landbrug*, bd. 4 s. 436 samt 23, 139, 412, 433, 446 og 451. Gårdenes arealer før afløsningen er kalkuleret ved at lægge afståede arealer og restarealer sammen.

46 Erichsen og Tamm s. 315 og J.J. Hansen: *Større danske Landbrug*, bd. 3, s. 277 samt 272, 275 og 279 og bd. 8 s. 696f.

47 Erichsen og Tamm s. 313 og J.J. Hansen: *Større danske Landbrug*, bd. 3, s. 112-116.

48 Erichsen og Tamm s. 313 og J.J. Hansen: *Større danske Landbrug*, bd. 6 s. 222, 290 og 293.

49 Totaltal for statsafgift og successorfonde i Erichsen og Tamm, s. 316.

50 Erichsen og Tamm, s. 271-83.

51 Paul Brassley: "Land reform and reallocation in interwar Europe", i: Rosa Congost og Rui Santos (red.): *Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective,* 2010, s. 145-64 samt David Cannadine: *The Decline and Fall of the British Aristocracy,* 1990.

52 Om landbrugskonjunkturer og skatter i 20'erne og 30'erne: Mathiassen: *Herregaardene og Samfundet*, s. 154-72 og 287-332.

53 Eksempler: Jesper Laursen & Niels Clemmensen især s. 17-174 samt Jesper Laursen & Eva Schmidt s. 13-75, 137-43 med flere.

Litteratur:

Bobé, Graae og Jürgensen West: *Danske Len*, København 1916.

Brassley, Paul: "Land reform and reallocation in interwar Europe", i: Rosa Congost og Rui Santos (red.): *Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective,* 2010, s. 145-64.

Cannadine, David: *The Decline and Fall of the British Aristocracy,* 1990.

Christensen-Dalsgaard, Ellen: "Godssystemets afvikling. Fæstegodssalg og lensafløsning på Fyn 1850-1920", i: Carsten Porskrog Rasmussen, Hans Schultz Hansen, Kaare Ulrich Jessen & Klaus Thingholm Kristensen: *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919,* Århus 1987, s. 211-231.

Dahlberg, Elna: "Tienden og dens Afløsning i Danmark og Udlandet", *Nationaløkonomisk Tidsskrift,* 3.rk. bd. 15, 1907, s. 33-55.

Dombernowky, Lotte: *Lensbesidderen som amtmand. Studier i administration af fynske grevskaber og baronier 1671-1849*, 1983.

Erichsen, John og Ditlev Tamm: *Grever, baroner og husmænd. Opgøret med de store danske godser 1919,* København 2014.

Frausing, Mikael: "Lenafløsningen i Vestjylland", *Opdatering. Årbog for Vardemuseerne og Ringkøbing-Skjern Museum,* 2018, s. 56-66.

Hansen, J.J.: *Større danske Landbrug: Statistisk, topografisk, historisk Haandbog*, bd. 1-9, 1930-37.

Jensen, Hans: *Dansk Jordpolitik 1757-1919,* bd. 1, 1936.

Kolding, Kr.: "Store Restrup II", *Fra Himmerland og Kjær Herred,* 1941, s. 60-111.

Krogh, F.: *De danske Majorater,* 1868.

Laursen, Jesper: *Herregårdsjagt i Danmark,* København 2009.

Laursen, Jesper & Niels Clemmensen: *Lensgreven. Historien om Mogens Friis*, København 2017.

Laursen, Jesper & Eva Schmidt: *Herremanden. En adelig families storhed og fald,* København 2013.

Løgstrup, Birgit: *Bondens frisættelse. De danske landboreformer 1750-1810,* København 2015.

Løgstrup, Birgit: "Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede", *Bol og by, Landbohistorisk tidsskrift.* 1985 nr. 1, s. 21-58.

Mathiassen, Therkel: *Herregaardene og Samfundet,* København 1943.

Rasmussen, Carsten Porskrog: "Gård og gods", i: John Erichsen og Mikkel Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Menneske – samfund – landskab – bygninger. Bd. 1: Gods og samfund,* København 2004, s. 163-240.

Rasmussen, Carsten Porskrog: "Storlandbrugets storhedstid. Danske godser og godsejere 1849-1919, i: Britta Andersen, Dorte Christensen og Carsten Porskrog Rasmussen: *Herregårdenes Indian Summer fra Grundloven 1849 til Lensafløsningsloven 1919,* Auning 2006, s. 101-116.

Skrubbeltrang, Fridlev: *Den danske husmand*, København 1954.

Thompson, Sarahelen: "Agrarian Reform in Eastern Europe Following World War I: Motives and Outcomes", *American Journal of Agricultural Economics,* Vol. 75, No. 3 (1993), s. 840-844.

Tybjærg Schacke, Adam: "Godsernes glemte ressource. Arvefæstegodsets udvikling med Fussingø som eksempel", i: Signe Steen Boskov, Dorte Kook Lyngholm og Mikael Frausing (red.): *Det pryder vel en ædelmand. Festskrift til Carsten Porskrog Rasmussen i anledning af hans 50-års fødselsdag,* Auning 2010, s. 157-177.

Websider:

https://www.thuejk.dk/inflation.html.

https://landbrugsavisen.dk/mark/jordpriserne-stiger-4-kvartal-i-tr%C3%A6k.

http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/grevernes-og-friherrernes-privilegier-25-maj-1671/.

Opslagsværker:

Statistisk Årbog, 1922 og 2017.

Frederik Thaarup: *Tabeller til den Statistiske udsigt over den danske stat i begyndelsen af Aaret 1825.*

Kildemateriale:

Kong Christian den Femtis Danske Lov, ved Justitsministeriets forvaltning udgivet paa Grundlag af den af Dr. Jur. V. A. Secher med kildehenvisninger forsynede udgave af 1911, Kbh. 1929, 5-2-65.

Lov nr. 563 af 4. oktober 1919. Offentliggjort digitalt på https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=59261.